

Harderwijk in de Tweede Wereldoorlog

Lesbrief voor de bovenbouw van het basisonderwijs

In samenwerking met het Stedsmuseum Harderwijk.

Auteur: Liek Mulder

Recente foto's: Anneke Immink

1. De oorlog begint

In een huisje aan de Grote Oosterwijck woonden Anna en Peter Foppen. Anna was elf jaar en Peter tien. Vader Klaas was visser op de HK21. Het grootste deel van de week was hij op zee. Dat was hard werken. Moeder Liesbeth zorgde voor het huishouden en verdiende nog wat geld met schoonmaken bij een familie in de Bruggestraat.

Op vrijdag 10 mei 1940 hoorde Peter 's morgens vroeg vliegtuigen overkomen. Ze vlogen

Nijkerkers op de vlucht

nogal laag. Moeder dacht dat het Duitse toestellen waren die misschien naar Engeland gingen om daar de boel te verkennen. Even later hoorden ze echter op de radio het vreselijke nieuws dat Nederland door Duitse troepen was aangevallen. Niet te geloven, het was oorlog!

Anna en Peter merkten niet zoveel van de oorlog. Wel gebeurde er iets bijzonders. Duizenden inwoners van Nijkerk kwamen met paard en wagen of lopend naar Harderwijk. Ook kwam er een heleboel vee mee. De stad werd ontruimd door het Nederlandse leger omdat er in de buurt gevochten werd. Gelukkig mochten de Nijkerkers na een dag of vijf

weer naar huis. Maar het zal je gebeuren, de hele stad geëvacueerd!

Op 14 mei zag Anna in de stad een Duitse auto met vier mannen door de Donkerstraat rijden. Ze gingen naar het stadhuis op de Markt. De burgemeester kreeg te horen dat Harderwijk vanaf dat moment bezet was. Aan het begin van de avond marcheerden Duitse soldaten door de straten. Anna en Peter stonden er met grote ogen naar te kijken. Onbegrijpelijk. Hun stad bezet door de Duitsers!

1 Wie was koningin van Nederland toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak?

- Koningin Beatrix
- Koningin Emma
- Koningin Juliana
- Koningin Wilhelmina

2 Als jij halsoverkop zou moeten vluchten, welke drie dingen neem je dan in ieder geval mee?

2. De oorlogsjaren

De eerste maanden van de oorlog leek er in Harderwijk niet zoveel te veranderen. Anna en Peter moesten weer naar school. Vader Foppen ging vissen op het IJsselmeer en moeder werkte bij de familie in de Bruggestraat. Alsof er niets was gebeurd.

Maar Anna en Peter lazen in de krant dat de koningin naar Engeland was gevlucht en dat de Tweede Kamer in Den Haag naar huis werd gestuurd. Ze hadden niet zoveel verstand van politiek, maar begrepen wel dat het heel bijzonder was dat bijna alle politieke partijen werden verboden. Er was weinig meer over van de Nederlandse democratie.

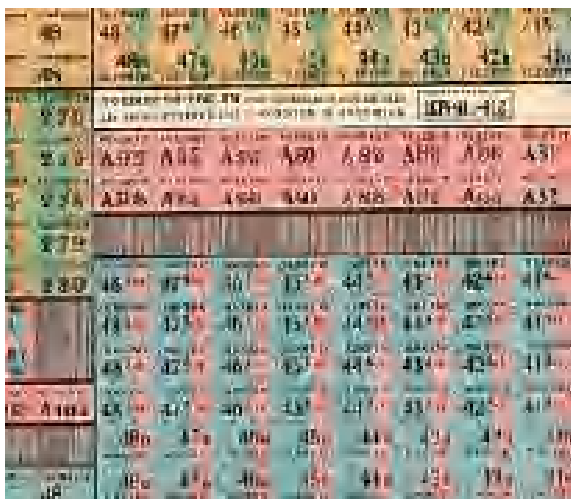
In Harderwijk bleef de gemeenteraad nog wat langer actief. Op 21 augustus 1941 vergaderden de gemeenteraadsleden voor de laatste keer. De Duitsers vonden het niet langer nodig dat de burgers meepraatten over het bestuur van de stad. Ze maakten voortaan zelf wel de dienst uit.

Tien dagen later was het even feest. Toen werd namelijk Evert Doornhof geboren. Hij was de tienduizendste inwoner van Harderwijk. Die jongen had geluk! Hij kreeg van de gemeente een spaarbankboekje met vijftiengulden erop. Dat was toen veel geld. Anna en Peter waren er een beetje jaloers op.

Langzamerhand begon het leven ingewikkelder te worden. De Harderwijkers moesten in de zomer van 1941 spullen inleveren die gemaakt waren van koper, nikkel, tin of lood. Die metalen gingen naar Duitse fabrieken. Ze werden daar gebruikt om er wapens van te maken. Samen met hun moeder brachten Anna en Peter een loden asbak en een tinnen theepot naar de Concertzaal. Voortaan moesten ze thee zetten in een stenen theepot. Het was druk in het gebouw. Heel wat Harderwijkers waren boos, omdat ze mooie spullen kwijtraakten.

Een heleboel goederen gingen op de bon, omdat er in de winkels minder voorraad was dan vroeger. Dat betekende dat producten als suiker, brood, vlees, thee, koffie en sigaretten alleen te koop waren als je bonnen had. Ieder gezin kreeg elke week een aantal van die bonnen. Om bijvoorbeeld kleren te kunnen kopen, had je textielbonnen nodig.

Anna en Peter hielpen hun moeder in de keuken de bonnen uit te knippen en op kaarten te plakken. Daarmee konden ze boodschappen gaan doen bij de bakker, de slager en de kruidenier. Het was een heel gedoe, omdat de bonnen soms iedere week anders waren.

3 Op een woensdagmiddag in december 1941 hoorde Anna opeens haar moeder gillen. Wat was er aan de hand? Ze rende naar de keuken. Daar stond moeder Liesbeth. Helemaal in paniek. Ze had de keukenla in haar hand. Daarin lagen altijd de bonnen die nodig waren om boodschappen te kunnen kopen. Maar de la was leeg. Hoe kon dat?

Anna denkt heel snel na. Deze week zijn twee buurjongens, tante Miep en de onderwijzer op bezoek geweest. Zou een van hen die bonnen hebben meegenomen? Dat kan toch niet? Of is er iets anders gebeurd? Zonder bonnen hebben de Foppens een paar dagen niks te eten.

Schrijf op wat er moet gebeuren. Welke oplossing verzint Anna?

Op de hoek van de Verkeersweg stond in de oorlog een grote fabriek: Confectiefabriek K. van Gelder. Eigenaar Klaas van Gelder had de fabriek naar zichzelf genoemd. Er werkten wel honderd man. Het personeel van Van Gelder maakte werkkleding, zoals overalls en werkbroeken.

Op een vrijdagavond in juni 1943 moest Anna samen met haar vriendin Maartje nog een boodschap voor haar moeder doen. Het was mooi weer. De twee meiden hadden geen zin direct naar huis te gaan en besloten bij de fabriek van Van Gelder te gaan kijken. Ze hadden gehoord dat daar wel eens geheimzinnige dingen gebeurden. Toen ze vlak bij de fabriek waren, was het al bijna donker. Anna had haar knijpkat meegenomen. Dat is een zaklantaarn die licht geeft als je de hendel heen en weer beweegt. Daardoor konden ze goed zien waar ze heen moesten.

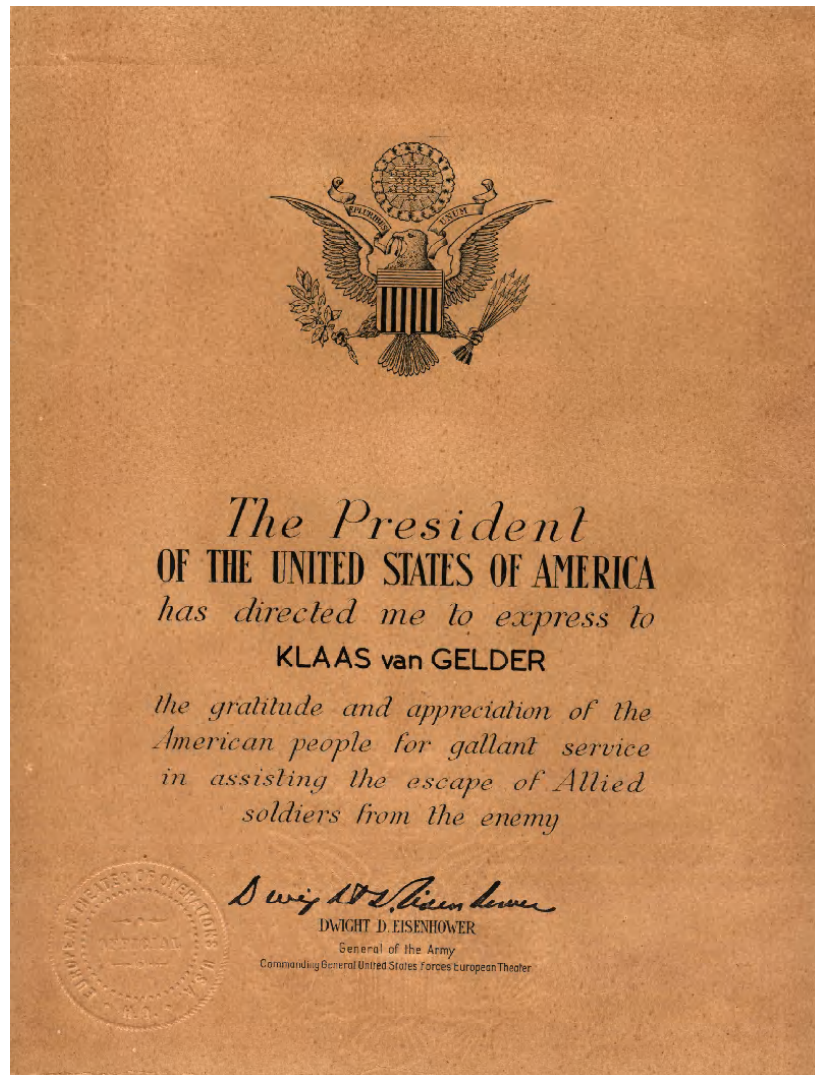
Ze slopen naar de achterkant van het gebouw. Opeens hoorden ze stemmen, ze kropen achter een bosje en zagen drie mannen. De middelste liep heel moeilijk, hij werd door de andere twee overeind gehouden. Je kon zien dat hij pijn had, af en toe kreunde hij. 'Het lijkt wel of die manke Engels praat', fluisterde Maartje. Anna knikte, dat was haar ook al opgevallen. Hoe kan dat, een Engelsman in Harderwijk, onmogelijk toch? Een meter of tien verderop liepen de mannen naar een grote deur. 'Weet je wat ik denk?', zei Anna heel zachtjes. 'Nou', reageerde Maartje. 'Twee dagen geleden is vlak bij Harderwijk een

vliegtuig neergeschoten, dit is vast en zeker een piloot!' Maartje keek haar met grote ogen aan: 'een Engelse piloot, maar dat is gevaarlijk, als de Moffen hem vinden, arresteren ze iedereen in het gebouw. Laten we maken dat we wegkomen.' Op hetzelfde

Een knijpkat

moment hoorden ze over de Verkeersweg een auto aankomen. 'Duitse soldaten!', siste Anna. Ze vielen plat op hun buik in de struiken. Gelukkig reed de auto door. De deur in de fabriek was inmiddels potdicht. Maartje en Anna wisten niet hoe snel ze naar huis moesten rennen. Pff, dat was schrikken.

4 Anna en Maartje beleven een angstig avontuur bij de Confectiefabriek K. van Gelder aan de Verkeersweg. Dat gebouw staat er nog steeds, op de hoek van de Hoofdweg en de Verkeersweg. Er worden geen kleren meer gemaakt. Op pagina 5 zie je onder de foto van een knijpkat een officieel document, ondertekend door Dwight D. Eisenhower. Hij was de opperbevelhebber van de geallieerde troepen die West-Europa bevrijdden. Leg uit dat dit document bewijst dat Anna en Maartje inderdaad zeer waarschijnlijk een Engelse piloot hebben gezien bij de fabriek van Klaas van Gelder.

Er brak nu een nare tijd aan. Anna werd in 1944 vijftien jaar en Peter veertien. Beiden waren al van school en moesten aan de slag, net als hun vader en moeder. Anna was dienstmeisje en Peter hielp zijn vader op de HK21, dat was behoorlijk zwaar werk. Eten was steeds moeilijker te krijgen. Gelukkig hadden de Foppens genoeg vis, maar suiker of echte koffie waren al lang niet meer te koop. Pijptabak was ook op, vader Klaas rookte heel naar spul, dat ontzettend stonk. Nog erger was dat mannen in Duitsland moesten gaan werken. Sommigen waren nog maar achttien jaar. Gelukkig was Peter te jong voor die zogenaamde Arbeitseinsatz, zoals de Duitsers dat noemden. Veel Harderwijkers die een oproep voor die Arbeitseinsatz kregen, doken onder. Dat wil zeggen dat ze niet naar Duitsland wilden en zich daarom verstopten bij andere mensen, zodat Duitse soldaten hen niet konden vinden. Soms werd hun schuilplaats verraden. De onderduikers werden dan gevangengenomen en naar een werkkamp gestuurd. De mensen bij wie ze waren ondergedoken kregen vaak ook zware straffen. De oorlog was erg grimmig geworden.

5 Stel je voor dat jij in die tijd een jaar of twintig was, ongetrouwd. Je krijgt een oproep om in Duitsland te gaan werken. Wat doe je: gewoon gaan of onderduiken? Schrijf op wat je zou doen en ook waarom je dat zou doen.

Pas op woensdag 18 april 1945 kwam een einde aan al die narigheid. Toen reden Canadese tanks Harderwijk binnen. De tanks rukten langzaam op en werden begeleid door een verkenningsvliegtuig. Om ongeveer kwart voor vijf ratelden vijf tanks en één pantserwagen langs de Plantagekerk aan de Stationslaan. Ze werden begroet door een enthousiaste menigte. Via de Smeepoortstraat, het Kerkplein en de Vijhestraat trokken de bevrijders naar de Strandboulevard. De Duitsers die nog op de boulevard bivakkeerden, sprongen overeind en liepen met hun handen omhoog naar de Canadezen.

Overal in de stad werd uitbundig feestgevierd. Anna, Peter en hun ouders deden natuurlijk ook mee. Ze mochten een stukje meerijden bovenop een Canadese tank, net als op de beroemde foto van de bevrijding van Harderwijk die op de voorkant van deze lesbrieven staat. De oorlog was eindelijk afgelopen. Gelukkig!

Een Canadese tank bij molen De Hoop

6 Omdat de mensen zo blij waren dat de oorlog voorbij was, maakten ze onder andere spandoeken, borden, asbakken en tegeltjes die te maken hadden met de bevrijding.

Maak op een A4'tje een tekening van de bevrijding zoals een Harderwijker jongen of meisje die in april 1945 gemaakt zou kunnen hebben. Denk goed na welke tekst en figuren je in je tekening verwerkt. In de klas kan er een kleine tentoonstelling van worden gemaakt. Doe je best.

3. Oorlogsmonumenten

In de Tweede Wereldoorlog zijn heel veel doden gevallen. Ook in Harderwijk maakte de oorlog nogal wat slachtoffers. Het tweede deel van deze lesbrief gaat over die mensen. Als je in de stad goed om je heen kijkt, zie je op verschillende plaatsen herinneringen aan de oorlogsslachtoffers. Er zijn namelijk monumenten voor ze opgericht. Lees maar verder.

7 Een ander woord voor monument is gedenkteken. Schrijf op waarom het woord gedenkteken goed past bij plekken die aan oorlogsslachtoffers herinneren.

3.1 Het verzetsmonument

Sommige Harderwijkers legden zich er niet bij neer dat anderen de baas speelden in ons land. Zij gingen - zoals dat heet - in het verzet en ondernamen van alles om de Duitse bezetters tegen te werken. Klaas van Gelder was zo'n verzetsman, dat heb je inmiddels wel begrepen. De bekendste Harderwijker uit het verzet was Wouter van Dam. Hij werkte op het stadhuis en zorgde ervoor dat talloze mensen een vals persoonsbewijs kregen. Vanaf 1 oktober 1940 moest namelijk iedereen een persoonsbewijs (Ausweis) - een soort ID-kaart - bij zich dragen om zich te kunnen legitimeren. Hieronder zie je een foto van zo'n kaart.

Wouter van Dam maakte die Ausweisen na, zodat mensen een andere naam kregen en daardoor minder kans liepen om opgepakt te worden. Vooral onderduikers hadden zo'n valse kaart nodig, anders konden ze geen bonnen krijgen. Van Dam werd gevangengenomen en op 2 maart 1945 doodgeschoten. Na de oorlog werd een straat naar hem genoemd.

Andere Harderwijkers pleegden aanslagen op de spoorlijn Amersfoort-Zwolle of probeerden op andere manieren de Duitsers te dwarsbomen.

Na de oorlog werd geld ingezameld voor een monument voor de Harderwijker verzetsmensen. Op die manier kunnen ze worden geëerd en herinnerd, ook nu nog. Op 5 mei 1950 onthulde het zoontje van Wouter van Dam dit monument in het Plantagepark.

- 8 De Wouter van Damstraat is naar de Harderwijker verzetsman genoemd. In welke buurt is die straat?
- Binnenstad
 - Stadsdennen
 - Tweelingstad
 - Zeebuurt

- 9 Op het monument in het Plantagepark staat een tekst. Loop of fiets erheen en schrijf hieronder op hoe die tekst luidt.

3.2 Een plaquette voor Joodse Harderwijkers

In de Tweede Wereldoorlog zijn heel veel Joden door de Duitsers naar vernietigingskampen gebracht. Het beruchtste kamp heette Auschwitz, dat is een stad in Polen. In die kampen zijn meer dan honderdduizend Joodse Nederlanders vermoord. Ook de meesten van de (ongeveer) veertig Joodse Harderwijkers werden tijdens de oorlog opgepakt en naar zulke kampen vervoerd. Eenentwintig van hen kwamen om het leven, onder wie Jetje Härtz, een meisje van drie jaar. De Joodse Harderwijkers stierven in de kampen Auschwitz, Sobibor en Breslau.

Op de hoek van de Kleine Marktstraat en de Jodenkerksteeg staat de synagoge, het godshuis van de Joodse Harderwijkers. Op de muur van de Oude Synagoge is in 1995 een plaquette aangebracht met de namen van die eenentwintig omgekomen Joodse inwoners van onze stad.

De plaquette op de muur van de synagoge

- 10 De bekendste Joodse Nederlander die de oorlog niet overleefde, is Anne Frank. Zij zat langer dan twee jaar met haar familie ondergedoken in een huis aan de Prinsengracht in Amsterdam. Ze schreef een dagboek dat in meer dan zestig talen werd vertaald. Het is beroemd geworden onder de titel *Het Achterhuis*. Leg uit waarom de titel *Het Achterhuis* goed bij dit boek past.

3.3 Het Oorlogsvliegersmonument

In de stadswelden bouwde de Duitse bezetter Stellung Hase. Dat was een radarstation, een soort luisterpost van de Luftwaffe, de Duitse luchtmacht. Tijdens de oorlog vlogen vele duizenden Britse en Amerikaanse vliegtuigen naar Duitsland om daar fabrieken, spoorlijnen en steden te bombarderen. Veel van die vliegtuigen volgden een route over het IJsselmeer. Stellung Hase lag dus heel gunstig om de vliegtuigen op te sporen.

De radarpost bestond uit een aantal gebouwen, waar zowel mannen als vrouwen werkten. In 1943 moesten Russische krijgsgevangenen een telefoonverbinding aanleggen van Stellung Hase naar het postkantoor in de binnenstad. Daardoor konden de Duitsers snel informatie over geallieerde vliegtuigen doorgeven. In de natuurtuin, achterin de wijk Stadsweiden, kun je nu nog enkele betonnen overblijfselen van Stellung Hase zien.

Hoewel het door de Duitsers was verboden, gaf de Harderwijker jeugd sigaretten en brood aan de Russen. Misschien hebben Anna en Peter Foppen, die in het eerste deel van deze lesbrieff optraden, dat ook wel gedaan. Wie weet hebben ze ook nog een paar stukken paling gegeven.

WAARSCHUWING

De Burgemeester van Harderwijk, waarschuwt met de meeste klem de burgerij, geen gevoelens van medeleven tot uiting te brengen ten opzichte van de in deze gemeente aanwezige

RUSSISCHE KRIJGSGEVANGENEN.

Het verschaffen van voedsel, rookgerei en andere uitingen van sympathie jegens de Russen zal van Duitsche zijde **met de krachtigste middelen** worden bestreden en verstrekkende maatregelen tegen de bevolking zullen niet uitblijven, waarvan onnoemelijk leed het gevolg kan zijn.

Harderwijk, 5 Februari 1943.

De Burgemeester,
H. C. VOS

DRUKKERIJ MONS - HARDERWIJK

Lees de WAARSCHUWING die op deze pagina is afgedrukt.

- 11a Hoe blijkt uit deze WAARSCHUWING dat de burgemeester waarschijnlijk niet op eigen initiatief dit aanplakbiljet heeft laten maken.
- 11b Bedenk twee redenen waarom de bevolking de Russische krijgsgevangenen niet mocht helpen.
- 11c Stel je voor dat jij tijdens de Tweede Wereldoorlog in Harderwijk in het verzet actief was. Jij besluit de bezetter een lesje te leren. Je maakt een WAARSCHUWING die precies het tegenovergestelde vertelt van de echte WAARSCHUWING. Teken op pagina 13 jouw aanplakbiljet.

Mijn WAARSCHUWING

Boven Harderwijk en omgeving zijn heel wat Britse en Amerikaanse toestellen neergeschoten. Er zijn bijna honderdtwintig bemanningsleden in de buurt van onze stad verdronken. Vijfenvieftig van hen liggen op de begraafplaats Oostergaarde. De anderen zijn ergens anders begraven of zijn nooit teruggevonden.

Sinds 18 april 2012 staat er als herinnering aan deze vaak jonge mannen, in het water tussen de Stille Wei en het ijsbaanterrein een monument, in de vorm van een neerstortend vliegtuig.

3.4 Herdenkingsmonument

Ieder jaar is het in Nederland op 4 mei Dodenherdenking. Dan worden alle Nederlanders herdacht die in de Tweede Wereldoorlog zijn overleden: in Europa, in Nederlands-Indië en op zee. Maar de Dodenherdenking is ook bedoeld voor Nederlandse militairen die na 1945 in een oorlog of tijdens een vredesmissie (zoals in Irak, Afghanistan of Mali) om het leven zijn gekomen.

's Avonds hangen vanaf zes uur de vlaggen halfstok. Om acht uur zijn er overal in het land plechtigheden. De Nationale Herdenking is op de Dam in Amsterdam.

In Harderwijk wordt de dodenherdenking op begraafplaats Oostergaarde gehouden. Om precies acht uur zijn we allemaal twee minuten stil. Daarna worden bloemen gelegd bij oorlogsmonumenten, ook in Harderwijk.

12 Schrijf in ongeveer dertig woorden op waarom je die jaarlijkse Dodenherdenking belangrijk of onbelangrijk vindt.

4. Wat kan jouw groep of jouw school doen?

Jouw groep of jouw school kan aandacht besteden aan de mensen die in of vlakbij Harderwijk in de Tweede Wereldoorlog hun leven verloren. Ze gingen dood omdat ze vochten voor de vrijheid van de Nederlanders. Hieronder staan drie mogelijkheden. Praat erover in je groep en maak een keuze.

- a Elk jaar wordt op 4 mei 's avonds op begraafplaats Oostergaarde de Dodenherdenking plaats. Je kunt meelopen in de stille tocht en naar de officiële bloemlegging kijken.
- b Je groep of je school kan een oorlogsgraf adopteren op Oostergaarde. Je gaat dan op de verjaardag of de sterfdag van de militair die er begraven ligt, bloemen op het graf leggen. Misschien kun je zelfs een brief schrijven aan nog levende familieleden van die militair.
- c Op 18 april (bevrijding van Harderwijk) of 4 mei (Nationale Dodenherdenking) ga je bloemen leggen bij het verzetsmonument in het Plantagepark, bij de plaquette voor de Joodse Harderwijkers in de Kleine Marktstraat of bij het Oorlogsvliegersmonument bij de Stille Wei.

Toelichting op de Lesbrieft *Harderwijk in de Tweede Wereldoorlog*

Aanleiding voor deze lesbrieft

Het jaar 2015 is een herdenkingsjaar, immers zeventig jaar geleden werd Nederland verlost van de Duitse bezetting en eindigde de Tweede Wereldoorlog. Ook in Harderwijk is aan dit bijzondere feit aandacht besteed, onder meer met een expositie in het Stadsmuseum Harderwijk en een reeks activiteiten op 5 mei, Bevrijdingsdag 2015.

Een deel van de inhoud van deze lesbrieft is ook terug te vinden in de lesbrieft die in 2012 verscheen, ter gelegenheid van de plaatsing van het monument voor de omgekomen geallieerde vliegers, in het water bij de Stille Wei.

Ook later bruikbaar

De lesbrieft is weliswaar geschreven met het oog op zeventig jaar vrijheid, maar is los daarvan de komende jaren uitstekend te gebruiken, omdat de Tweede Wereldoorlog ook in het basisonderwijs de nodige aandacht verdient en krijgt.

Rode draad van de lesbrieft

De (fictieve) zus en broer Anna en Peter Foppen figureren ook weer in deze lesbrieft, net als in die van 2012. Anna beleeft een nieuw avontuur bij de vroegere Confectiefabriek K. van Gelder, aan de Verkeersweg. Daarnaast wordt ruim aandacht besteed aan die plekken in onze stad waar een duidelijk herinnering aan de oorlog is te zien.

Antwoordmodel van de opdrachten

- 1 Koningin Wilhelmina.
- 2 Welke drie dingen neem je mee als je plotseling moet vluchten? De antwoorden zullen per leerling verschillen. In een nabespreking kan over de zin en onzin van de meegenomen spullen gesproken worden.
- 3 Natuurlijk is het een kleine ramp als de bonnen verdwenen zijn. Leerlingen kunnen hun fantasie laten werken wat er gebeurd kan zijn: gestolen, per abuis op een andere plek gelegd. Anna is creatief, wie weet wat zij bedenkt.
- 4 Klaas van Gelder kreeg na de oorlog uit naam van de president van de Verenigde Staten (Harry Truman) een officieel document, ondertekend door Dwight D. Eisenhower, opperbevelhebber van de geallieerde troepen die West-Europa bevrijdden. Deze generaal werd later president van de VS (1953-1961). In dit document wordt Van Gelder bedankt voor het redden van geallieerde soldaten. Zeer waarschijnlijk was Klaas van Gelder betrokken bij de 'pilotenlijn' die neergestorte geallieerde piloten naar veilig gebied loodste. Een levensgevaarlijke onderneming.
- 5 Geef je gehoor aan een oproep voor de Arbeitseinsatz of niet? Leerlingen reageren persoonlijk. Van belang is dat ze over deze vraag nadenken en argumenten noemen waarom ze wel of niet zouden gaan.

- 6 Een creatieve opdracht. Leerlingen mogen geen voorstellingen of afbeeldingen gebruiken die toen nog niet bestonden. Deze opdracht helpt ze historisch te leren denken.
- 7 Gedenken betekent dat je denkt aan wat er vroeger gebeurde, je herdenkt bepaalde gebeurtenissen. Op die manier bewijs je respect aan wat mensen vroeger deden, zoals het vechten voor de vrijheid.
- 8 Zeebuurt.
- 9 Op het monument in het Plantagepark staat: 'Voor hen die hun leven gaven voor onze vrijheid 1940-1945'.
- 10 De titel *Het Achterhuis* past goed bij het onderduiken van Anne Frank en haar familie. Ze zaten ondergedoken in (letterlijk) een achterhuis, achter een ander pand.
- 11a De burgemeester laat weten dat van Duitse zijde de krachtigste middelen zullen worden ingezet. Hij schrijft dus niet dat hijzelf zal optreden.
- 11b Enkele redenen:
- te vriendschappelijke betrekkingen tussen Russische gevangenen en Harderwijkers voorkomen, daardoor ontstaat het risico dat ze zouden kunnen ontsnappen.
 - de Russische gevangenen moesten een hard leven hebben, ze mochten niet verwend worden.
- 11c Deze opdracht doet een beroep op de creativiteit van de leerlingen: maak een biljet waarin (bijvoorbeeld) de burgers worden opgeroepen de Russen juist te helpen.
- 12 Ook weer een persoonlijke opdracht waarbij de leerling kan aangeven waarom zij of hij herdenken van belang vindt: respect voor de mensen die voor onze vrijheid vochten, als voorbeeld voor latere generaties. Er kan in de klas of groep ook ingespeeld worden op actuele gebeurtenissen.